

Критика

УОННА БИБАИОГРАФИЯ

ТАЛЛАН БҮРЭ «ҮЧҮГЭЙ ӨЛҮӨНЭТЭ»

«Үчүгэй Өлүөнэ» Таллан Бүрэ биир бээлийн аймнытаа буолар. Туохха олобуран итинник этэбэйтий? Поэма аан бастаан 1958 сэл балаажан ырын 28 күнүгэр «Кыым» хайыакка бэчээтгэммитэ. Онно автор кылгас кирии тэлгэг «Бүгүн бу поэма «Кыым» хайыакка бэчээттэнитэ — мин уннуктаах олобум сырдык сүүрээнэрийн эмээ да биир үрдүк тыгынтаа буолар дуу дээн саныбын» дээн суруйбуутаах. Иккиниинэн, иллэрээ сэл бэчээттэммит «Саха поэзиятын антологиятыгар» поэт бэйэтийн сөүблэнгинэн сэбжүүтэй турар. (Күннүк Уурастыырап кирии турар. (Күннүк Уурастыырап кирии турар.

Нам оройонун Бөтүнг нэнилиэгин олохтоо ё Егор Алексеевич Лукин биирдээ үллаабыт:

**«Үлүскэннээх сүүрүктээх
Үллэр үс үөстээх
Үчүгэй Өлүөнэ эбэ хотун».**

Поэт ону бынааран: «Бу ырыаца саха норуота Өлүөнэ өрүскэ дираң таптала, үрдүк махтала ылланар. Үлланар этэ улуу өрүс бар-дьону «ураас тийийтэй» уйгулаабытын туунан; кини этиллибээт кэрэ, кыистын талба ньуурдарын туунан киниэхэ ылланара». Ол ырыа «Үчүгэй Өлүөнэтийн» айарыг гар үтүү төрүөг буолар. Поэма хас да сүүхтээх: «Үрүэй айана», «Өлүөнэ», «Манчаары очуона» дээн легендалартан уонна поэтикаа учуотчут кэлэр кэм, космос туунан кэпсэтийлэрийн көрдөрөр кэрчихтэн аттарыллыбыт.

Сырдык сүүрээн бастаан хайаларга төрөл, көмүс мобойдуу сыйлар, онтон аппаларга кутуллар, устан доллонуяар. Элбэх үрэхтэри, төбүлэхтэри түмэн

улуу өрүс буолар, муораца түүхэр. Итинник киэг хартынаны поэт сэцчах тообус строфаа сиэрэн-хоторон ойуулуур.

**Оччобо сирим сингиттэн силбэстэн,
Халлаан тамаыттан тардыстан,
Кини арыт эриэн кыыл курдук
синнины,
Арыт былт курдук кэтирии,
Баатыгар, байбаллын силбэхээри,
Улуу дойду сырдык утада,
Муораца сарадах буолан түүхээри,
Халыгны, абылыны сыйтада...**

Бу дыкти хартынаа буолбат дуюд? Өлүөнэййт Муустаах байбаллын силбэхээри, муораца сарадах буолан түүхээри, аата, халыгны, абылыны сыйтада кырдыгын-хордьугун. Тыл күүхэ динити.

Кини үүн субан болотунаан хоруу хорор, таастары түэрэр, харгылары хаанар, өрүскэ Өлүөнэ дин ааты биэрэр. Икки атахтаах илийтин абырала итиннэ көстөр. Кини-сүүхүү үескүүр. Былыргы ураагхай кини очуос тааска кэриэс тылларын суруйан хааллар, ону үс судуу тойоньнут аабар. Бастакылара: «Норуогтар, Өлүөнэ өрүс курдук, көнүл, добордуу буолун». Иккис кини: «Өрүс уутун курдук кини уолбат, ыраас уонна сырдык дылбаланнын», үнүстээрэ: — «Кини, норуотун иин, дойдунг иин олохун хардата суюх анаа», — дин суруллубутун тойоннууллар.

Иккис легендаа очуос таастар, Манчаары Баылай уустук-уранныйн кэпсэнийллэр. Манчаары хаайыттан куотан дойдлаан иин бу таас хайдаа ыттан, санаарбаан аахара ахтыллар:

**Оччобо тулатыгар дохсун дуораан,
Сүллэр этинг буолан, мэлдьи этэрэ.**

Тог былыттарга чабылбан төрөөн,
Тохутталанан, онно өнөрө...

Оччотоою баттыгастаах, харанга ыар олооу баадын көрүү, норугт көнүл, дьоллоо олох иниң охсунууга санаата уңуктан эрэрэ ити этингэ, чабылбанга көстөр курдук.

Поэт аан дойдуга бэрт элбэх амарах уонна нарын ааттар баалларын этэн турал, «кинилэр биир аакка поэт бизриэ, бизриэ этэ бука барыларын» диең бигэргээтэр. Ол курдук, тынгатан-тынгатан, күүхүрдэн баран:

Ол аакка бары /тыл баайа,
Аптаах тыл эмий баар.
Суду киин обраха баара,
Ленин аата... киниэхэ баар!—

диэн түмүктүүр.

Өлүөнэ диең ааты бынаар строфаларын хас биирдии строката, хас биирдии тыла поэзия чабыл уотунаан күлүмүрдүү оонныуруу. Бу кэргичи саха хоноонун биир чабылхай көстүүтэ, өрөкөтүүтэ дии саныбыт. Мания төрөөбүт Ийэ дойдунан киэн тутгуу, киниэхэ сөбүрүйбэт мунтура суух итии таптал ийишилэхтик этиллэр.

1912 сый муус устарга Бодойбою кырдыгы, көнгүлү булаары нуучча рабочайдара ытыллыбыттарын поэт ордук айманан, уордайан суруйар. Өй-сүрэх кыланылары маник бэриллэллэр:

Уонна кинилэр хаарыан хааннара
Үрэбинэн устан сүүрүбүтэ.
О, Лена, сүүрүгүрэ, тааннаана,
Ол хаан эйиэхэ киирбите.

Мания «О» диең сага аллайыыта да элбэги этэр. Поэзия көрдөбүлэ—тылгар кырчым, санааца дэлэгэй буолуу гигитик тутууллубута көстөр.

Улуу Ленабыт сөбүмэр кэрэ көстүүлэрэ тыл ууынан кэпсэнэр. Ону ааца олордохго, бииртэн биир хартынната ордукка дылы буолан ийэр. Бу Өлүөнэ тууынан поемаа, поэт син атын айманныларыг курдук, киин бараахсан ейсанаата, баатара, дьбулуура, ўөмэн тийлилийт үрдүк аата өрөгийдөөхтүк туйтууллар.

Ааспыт кэми көрдөрүүттэн бүгүнгү дьоллоо оргүйар олохпутун кэпсээчингэ киирэтийхээ төгүлэ ордук кэрхэсбиллээх. Суруллубутун курдук кэпсээтэххэ, поэт ыкса ыала ньуу-баарын элбэх кэргэннээх колхоз учуючуга. Кини урут, гражданскай сэрии сылларыг гар, Уот Субурускайга разведчи-гынан сыйдыбыт кыныл партизан. Бу олус элбэх сэхэннээх, кэрэ ырыалаах кырдыбас эбит. Өлүөнэ тууынан легендалары поэт аан бастаан киниттэн истэр.

Арай, сайын биирдэ, күн тахсынта, Өлүөнэ үрдүгэр биригээдэни күүтэ таа-рийа добордуулар кэпсэтэ-кэпсэтэ оло-

роллор. Сэхэннэрэ тэптэн, сири сиксигинэн эргийэллэр, халлааны хастыыллар. Аны уонча-сүүрбэчэ сылынан тухоо буолуухтааын тойоннууллар. Йыга, Арагас сулуска, Чолбонно ыттан сылдьдар тууынан санааларын атастайылларда дириг ис хоноонноо. «Арай Чолбонно тахсан дьонгэ түбэхэ түүхөх, ол дьон ово курдук тылланан эрэ буоллахгарына, бэйзбит сэбэрэбитигэр, тынмытыгар дьайынахпыйт этэ» дэхэллэр. Олонхоунт ырыаларга, мелодияларга үертиих, оттон поэт көнгүлү күүсээ таптылларыг гар угуйох, бастааныа, революция тылларыг гар унчуюх буолаллар. Поэттаах олонхоунт киэн туттуулахтык этэллэр:

Онно сулустары сурах аршары
Биин кэрэ Сирбит тууынан,
Санаа планеталарга тарбандыа
Албан аат сахалын тылынан.

Маник симиттибэккэ, кыбыстыбакка урутаан чуордук эппит поэт 1961 сый муус устар 12 күнүгэр хайдах курдук үөрбүтэ буолуобай?! Бу сааскы чабылхай күнү ким билбэтий! Биңиги Ийэ дойдубуг тингиргэччи тэбэр сүрээ— улуу Москва космос күйнүрьгыгар аан бастакын Советской Союз гражданина, коммунист Юрий Алексеевич Гагарин тахсыбытын тууынан сөбүмэр, дыкти сонуну ийнтиниэрбите. Сир үрдүгэр балысхан үөрүү чабылданнын түргэнийнэн тарбаабыта. Бу өрөгийдөөх күн ырыабыт ыллаабыта, тойуксугут туйбута, композитор музыка суруйбута, художник урунчайдаабыта, оттон поэт хоноон суруйбута. Таллан Бүрэ «Бу күн—мин тиллийн» диең санааны этэн турал, «Муус устар 12 күнэ» диең хоноон суруйбута. Онно космонавт-летчик Ю. А. Гагаринга анаабыт маник стро-калардаах:

Мин ыраларбыттан ырааын,
Мин санаабыттан диринин
Эн илдээ тахсан күн-ырааын,
Халлаан харангатын көрдүн;

Онно төкүнүк Сир сирдэй устар,
Сирдэр, уулар, элбэх арыы,
Элбэх қуорат, тыа. Онно көстөр
Кылайан мин Хатын Арыым...

Үөрүү—үөрүүнэн. Оттон ол үөрүүнү айбыт кими? Поэт бынаар:

Бу үөрүүнү айда дьол иинин,
Аан дойдуга эйэ иинин
Үлээнит дьон икки илийтэ,
Ученай өйүн иэйнитэ.

Суруяаччы кынаттаах баа санаата, сирдыхыра, фантазията суух буоллааны, дьэ хайдах илбистээх тыллары, сири-халлааны куунхар имэннээх санаалары этизбэй. Суруяаччы чараллаахы буолбатах. Уонна атын планеталарга Сиртэн киин тийишихтээбэе бүгүн ыра-

санаа эрэ буолбатах, олохко хайдаан да киризехтээх бафыт, былааммыт.

Биһигини юнно җатырдыхаахтара:
(**Бафардар манна билбэтийнэр!**)
Эйигин улуу ырыаыт диехтэрэ,
Миигин биллэр поэт да диехтинэр...

—диэн хаадылаһа олордохторуна, төвөлөрүн сингинэн советской наука уонна техника ухууччулаах ситиинтэ — Сир искусственны аргына ааһар. Сүтэ-сүтэ көстөр Сир аргынын кэрхэсэн көрө турар колхозтаах обонньору бэлиэтэн:

**Ити кини айсыбыт сулуһа,
Кини — ахса биллибэт суулстарым
Уонна сөбөтох Сир баһылыг!..**—

Диир поэт. Бафардар, кини Нам сиригэр олорор буоллун ээ. Ону ким угарыай, дооор. Қырдык, кини барахсан, оннук ханаайын буолара да бэрт ырааба суюх. Кини сөбөтох Сиригэр сылдыя, сыйты суюса.

Бу кини туунан гимн дии саныбыт. Улуу пролетарский сурыйааччы Максим Горький «Кини диэн кэрэтик иниллэр!» диэн Сир шарын эргийэ көпүт муударайтан-муударай тылларыгар хайдах эрэ дүүрэлийн курдук.

Поэма Олүөнэ эббэтийн ойуулаан-оюурдаан суруйар. Ол да ийнин, маннык кэрчээн, өлбөөдүйбэт тылларынан түмүк санаа этиллэр.

**Оттон Олүөнэбийт аа-дью устара,
Мэлдьи талба, мэлдьи холку —
Барыбытын биирдэ уутугар тыктара:
Сулустары, халлааны, Сири!**

Өлүөнэ, эйигин биһиги бука бары таптыбыт. Таптыбыт ыраастык, сырдыктык!

Хоһоон, поэзия диэн тыл эрэ дүүрэте, дирбизэн-дарбаана буолуу суюхтаах. Дынгийнэх поэзия ханаан да, судургугун курдук, қырдык буолаачы. Кини барыны-бары дирингник түергүлээн, устук-ураннык ойуулаан биризехтээх. Формалыны, ис хоһооннуун энгилэ суюх, баий-талба буоллааына эрэ кэрэ ааттанар. Ити үрдүк көрдөүлгэ Таллан Бүрэ поэмата толору эпитеттий.

Поэма хас биирдии тыла сүолталаах, чопчу санааны этэр. Ону өйдөөн-дүүллээн, ыарангнатан көрдөххө, инэ-истээх, өнссийлээх буолар эбит. Холобур:

**Өлүөнэ...
Ити аат миигин тоёо долгутар?
Туюх туүн кини миэхэ этэр?
Кини дорбоонор талба тыл баар дуу?
Таайбат тыл мунан сыйдьар дуу?—
курдук ис иһиттэн сөнгүдүйбүт, курсус**

түспүккэ дылы тыллары дье хайдах күлүм-тырым ааҕыаххыный?! Манина муударайдык мунчаары күлүгэ көстөр. Ол санааны туһэрбэт, эйиэхэ ыар сүгэһэр күлүк буолбат. Хата, улуу Өлүөнэбэ күүстээх тантал ырыата буоллан иниллэр. Итиин Таллан Бүрэ биһиги сибэккини, чырылымпай тыллаах чычаабы, нап-нарын кының, үүрээ тығылышы тыылын хохуяар этигэн тыллаах поэттарыт хоһооннорун тохтор көмүс дорбооннорун бэйэтин сөнгүнхэр куолаанын эбии сиғэрэн, толорон биэрэр.

Таллан Бүрэ саха литературатыгар биир бэлиэ миэстэн ылар. Кини поэт быннытынан, ойуулуур-дүүнүүр қырааскатынан, сурыйар стилинэн атын кимижэ да мааҕынаабат, кими да үүтүктүбэйт улахан уратылаах. Ол буолар кини айымныларын күүнэ. Бу өтүнэн кэнэбэс да улаханнык кэрхэсний.

Кини олох чахчыларын устай ылбаг. Өскөтүн оннук суолу тутуһара буоллар айымнылары «ньап» курдук буолуу этилэр. Бытархай да түбэлтэлэрүүр ойуулаан туран, онон ханалытан дииринг санааны этэр. Ол да ийн бу поэмата, сарсыардааны сиик таммаын курдук, энгин бэйэлээх уотунаан ооннүүр. Поэт тыл толбонун, өңүн, сыйты толору биэрэр. Тэннээжиннээпч, эпитеттэри сонуннук, бэргэнник гар, онууха булбаты булбута с. Таас очустары ойуулуурун да ы. и көрүөбүн:

**Сорою хомойуу курдук намынах,
Сорою үөрүү курдук үрдүк.**

Кэмчи эрээри кэрэ өйдөбүлү хаяллар маннык строкалар күүстэхтэр, хомбойдор.

Хас да эдэр поэт (ааттарын ыйар наадата суюх) Таллан Бүрэ айымнытыгар умсугуйалларын миэхэ аңа-бастык эпитеттэхтэрэ. Кинилэртэн ыстыйа сурыйар баалаах дюннор да бааллара. Поэт поэты ордугурбааына, ымсыыра, ханыгын да ийнин, тугу эрэ этэр. Хоһоон тангыллытын, чочуллуутун, тыл сүолтатын, сыйнатын удумадалыыр дын өйдөбүллэрэ, эстетический вкустара үрдүк буолара өйдөнөр курдук. Кинилэр мээнэбэ ымсыырбаттар дафанды.

Ити аата, кинилэрэ Таллан Бүрэ айымнылара оскуола, угуйар, ымсыырдар күүс буолаллар. Өскөтүн кини: «Мин таптыр поэтым Таллан Бүрэ» диир эбит буоллааына, бу киниэхэ этигэр-ханааныгар дирингник ингмит, сүрээр-быарыгар чахчы сөнгүмүг буолуухтаах. Поэт оннук батыһааччылардаа, абааччылардаа — кини дъоло.

Василий СЫРОМЯТНИКОВ.